

ПРАДМОВА

Паўстанне 1863–1864 гг., якое ў гістарыяграфіі атрымала назву «студзенскае» (ад месяца яго пачатку), з’яўляецца адной з найбольш маштабных падзей гісторыі зямель былой Рэчы Паспалітай увогуле і беларускіх тэрыторый у прыватнасці, перыяду іх уваходжання ў склад Расійскай імперыі. Яно закранула ўсе сацыяльныя слаі насельніцтва Беларусі і ў значнай ступені паўплывала як на палітычныя і эканамічныя, так і на нацыянальна-культурныя працэсы на гэтых землях у пасляпаўстанцкі перыяд іх гісторыі.

Паўстанне з’яўляецца адной з найлепш вядомых падзей XIX ст. Яго вывучэнне ўведзена ва ўсе вучэбныя праграмы курсаў па гісторыі Беларусі, што выкладаюцца ў школах і ВНУ. Аднак, нягледзячы на тое што шматлікія беларускія даследчыкі XX – пачатку XXI ст. звярталіся да падобнай тэматыкі ў сваіх працах, да гэтага часу паўнавартаснае комплекснае манаграфічнае даследаванне па гісторыі паўстання не выдадзена на тэрыторыі Беларусі. Прычыны гэтага ёсць як аб’ектыўнага, так і суб’ектыўнага характару. Даследаванне паўстання патрабуе прапрацоўкі велізарнага масіву гістарычных крыніц, што захоўваюцца ў абсалютна розных сховішчах у розных дзяржавах, таму перад гісторыкамі паўстае неабходнасць вырашэння шматлікіх арганізацыйных пытанняў пры правядзенні даследаванняў. З іншага боку складанасць і неадназначнасць самой падзеі патрабуюць асцярожнасці і карэктнасці ў падыходах, ацэнках, фармулёўках і высновах, асабліва якія тычыцца ўплыву паўстання на нацыятворчыя працэсы, станаўленне тых ці іншых ідэалагічных сістэм ці ролі ў гэтых падзеях розных дзеячаў.

150-гадовы юбілей паўстання, які ў Беларусі адзначаецца і ў колах навуковай грамадскасці, выклікаў цэлую хвалю навуковых публікацый¹, канферэнцый, дыскусій і іншых форм праяўлення цікавасці да гэтай падзеі. На працягу 2013 г. толькі ў г. Мінску адбылося некалькі канферэнцый і публічных дыскусій, спецыяльна прысвечаных праблемам гісторыі і даследавання паўстання². Яшчэ адна канферэнцыя адбылася ў г. Гродна³. Пры гэтым варта адзначыць, што толькі за

¹ Агляд навуковых прац айчынных гісторыкаў за перыяд да 2013 г. тут не праводзіцца з той прычыны, што сёлета ён ужо быў праведзены Аленай Фірыновіч [гл.: Фірыновіч А.Э. Паўстанне 1863–1864 гг.: вядомыя і невядомыя крыніцы беларускіх архіваў. – Мінск: Беларуская навука, 2013. – С. 6–32].

² Канферэнцыя «Польскае шляхецкае паўстанне 1863 года. Погляд на падзеі праз 150 гадоў» (г. Мінск, 20 студзеня 2013); навукова-практычная канферэнцыя «Паўстанне 1863 г. на Беларусі і яго значэнне для Беларусі» (г. Мінск, 23 сакавіка 2013 г.) (да моманту правядзення канферэнцыі быў выдадзены зборнік яе матэрыялаў: Паўстанне 1863 г. на Беларусі і Кастусь Каліноўскі: матэрыялы навукова-практычнай канферэнцыі (Менск, 23 сакавіка 2013 г.) / [пад рэд. А.Я. Тараса]. – Рыга: Інстытут беларускай гісторыі і культуры, 2013. – 238 с.); V Польска-беларуская гістарычная канферэнцыя «Да 150-годдзя паўстання 1863–1864 гг.» (г. Мінск, 19–20 верасня 2013 г.); міжнародная навуковая канферэнцыя «Паўстанне 1863–1864 гг. у Польшчы, Беларусі, Літве і Украіне: гісторыя і памяць» (г. Мінск, 17–18 кастрычніка 2013 г.); публічная дыскусія «Кастусь Каліноўскі і паўстанне 1863–1864 гадоў: канфлікт інтэрпрэтацый 150 гадоў пасля» ў межах II Міжнароднай канферэнцыі Інстытута «Палітычная сфера» «Аднаўленне Гісторыі: памяць і грамадства ў Цэнтральна-Усходняй Еўропе» (г. Мінск, 3 траўня 2013 г.).

³ Міжнародная навукова-папулярная канферэнцыя «Паўстанне 1863 года на Гарадзеншчыне: у навуковых даследаваннях і памяці народаў» (г. Гродна, 25–26 траўня 2013 г.).

адзін 2013-ы год былі выдадзены некалькі кніг па гісторыі паўстання (у ранейшы перыяд падобныя кнігі ў Беларусі не выходзілі гадамі і нават дзесяцігоддзямі): манаграфія Алены Фірыновіч⁴, навукова-папулярны нарыс Дзмітрыя Матвейчыка⁵, краязнаўчыя працы Івана Будніка⁶, Зміцера Хаценчыка і Дзяніса Канецкага⁷. У айчынай навуковай і навукова-папулярнай літаратуры з’явілася немалая колькасць артыкулаў, прысвечаных розным аспектам гісторыі паўстання. Сярод іх вылучаюцца публікацыі па гісторыі паўстання на пэўных тэрыторыях⁸, дзейнасці пэўных асоб у паўстанні⁹, а таксама (асабліва ў краязнаўчых выданнях, але не толькі) матэрыялы пра мемарыяльныя помнікі паўстання¹⁰ і гістарычную памяць у Беларусі пра паўстанне ў цэлым¹¹. Апошні накірунак прац выражаны найлепей, як гэта паказваюць праграмы праведзеных канферэнцый, дзе часам большую частку складалі даклады, так ці інакш прысвечаныя даследаванням па гістарыяграфіі паўстання. У юбілейны год была звернута ўвага на працы вядомых гісторыкаў ці публіцыстаў, выдадзеныя раней¹². Яшчэ большай папулярызаванасці паўстання

⁴ Фірыновіч А.Э. Паўстанне 1863–1864 гг.: вядомыя і невядомыя крыніцы беларускіх архіваў. – Мінск: Беларуская навука, 2013. – 315 с.

⁵ Матвейчык Д.Ч. Паўстанне 1863–1864 гадоў у Беларусі: Нарыс баявых дзеянняў. – Мінск: Медысонт, 2013. – 122 с.: іл.

⁶ Буднік І.Ф. Да падзеяў 1863–1864 гг. на Гарадзеншчыне. – Гродна: ЮрСаПрынт, 2013. – 107 с.: іл., партр., карты.

⁷ Хаценчык З.А., Канецкі Дз.В. Падзеі паўстання 1863 г. на Вілейшчыне: гістарычныя нарысы. – Мінск: Кнігазбор, 2013. – 67 с.: іл., партр., карты.

⁸ Карпович О.В. Рейд отряда Романа Рогинского по Беларуси зимой 1863 года // Вестник Полоцкого государственного университета. – 2013. – № 1. – С. 37–41; Яго ж. Состав и деятельность повстанческих организаций 1863 г. в Витебской губернии // Витебскія старажытнасці: матэрыялы навук. канф. / рэдкал.: Г.У. Савіцкі [і інш.]. – Мінск: Нацыянальная бібліятэка Беларусі, 2013. – С. 62–65; Жаўрэш Л.Л. Паўстанне 1863 г. на Лідчыне // Лідскі летапісец. – 2013. – № 1. – С. 40–58; Sulik A.F. Powstanie Styczniowe na Wołyniu // Echa Polesia: Kwartalnik Polaków na Polesiu. – 2013. – № 1(37). – S. 26–32; і інш.

⁹ [Асіноўскі С.М.] Инсургенты // Архівы і справаводства: навукова-практычны ілюстраваны часопіс. – 2013. – № 3. – С. 146–156; Чаропка В. Выкананы абавязак Антона Трусава // Беларускі гістарычны часопіс. – 2013. – № 3. – С. 19–28; Яго ж. Юзаф Каліноўскі: Шлях да святасці // Беларускі гістарычны часопіс. – 2013. – № 5. – С. 32–41; № 6. – С. 28–38; і інш.

¹⁰ Памяць о восстании: рассказывают фотографии / [фотографии подготовлены Еленой Третьяк] // Архівы і справаводства: навукова-практычны ілюстраваны часопіс. – 2013. – № 2. – С. 115–120; Jaroszewicz A. Pamiętajmy o Powstaniu // Echa Polesia: Kwartalnik Polaków na Polesiu. – 2013. – № 1(37). – S. 16–20; Paniszewa H. Szlakiem Traugutta po Polesiu // Тамсама. – S. 2–15; Żlobin E. Niechaj Polska zna, jakich synów ma: Rok 1863 na Pińszczyźnie // Тамсама. – S. 21–25; і інш.

¹¹ Зеленковский И. Историческая память белорусов о польском восстании 1863 года в свете борьбы символов и понятий национальной самоидентификации // Новая Немига литературная: литературно-художественный журнал. – 2013. – № 2. – С. 200–208; Тарас А.Е. Восстание 1863–1864 гг. на белорусских землях. К 150-летию восстания // Деды: дайджест публикаций о белорусской истории. – 2013. – № 11. – С. 63–81; Унучак А.У. 1963 год: як у БССР адзначалася 100-годдзе паўстання 1863–1864 гг. і 125-годдзе з дня нараджэння Кастуся Каліноўскага // Беларускі гістарычны часопіс. – 2013. – № 5. – С. 6–15; і інш.

¹² Кісялёў Г. Смак беларусчыны / уклад. Л. Кісялёвай, прадмова У. Арлова. – Мінск: Лімарыус, 2013. – 496 с.; Маскоўская ўлада на Літве, 1863–1869: далейшы працяг “Чорнай кнігі” аўтара “Аповесці пра Гражыну”: [да 150-годдзя паўстання 1863 г.] / пераклад з польскай мовы Віктара Хурсіка. – Мінск: Віктар Хурсік, 2013. – 413 с.: іл., табл., карта.

спрыяюць шматлікія публікацыі пра грамадскія мерапрыемствы, звязаныя з яго тэматыкай — прэзентацыі кніг, мастацкія і музейныя выставы, падрыхтаваныя экскурсіі і да т.п.¹³ Тут жа варта згадаць пра дыскусіі, якія вядуцца навукоўцамі ці публіцыстамі пра разнастайныя аспекты паўстання на старонках перыядычных выданняў, прычым значная частка гэтых публікацый прадстаўлена ва ўсеагульнай сетцы Internet.

Нават павярхоўны агляд паказвае, наколькі існуе вялікая цікавасць у беларускім грамадстве да гісторыі паўстання. Аднак варта канстатаваць, што шмат якія навуковыя працы маюць тэматычныя прабелы, няпоўнасці і нярэдка факталагічныя памылкі (напрыклад, полацкага гісторыка Яўгена Глазырына ці вышэй згаданыя артыкулы Алега Карповіча). Прычына гэтага ў немайлой ступені крыецца ў вузкасці крыніцавай базы, што выкарыстана ў даследаваннях. Для шматлікіх навукоўцаў архіўныя крыніцы па гісторыі паўстання застаюцца невядомымі альбо малавядомымі, што прымушае іх звяртацца да ўжо апублікаваных зборнікаў дакументаў, мемуараў і інш. Аднак услед за гэтым яны часта трапляюць у палон няпоўнасьцяў, характэрных для зборнікаў дакументаў, ці суб'ектывізму, уласцівага для эга-дакументаў (мемуараў, эпісталарыі, публіцыстычных і літаратурных твораў і г.д.). На вырашэнне акрэсленай праблемы айчынай гістарыяграфіі ў значнай ступені і накіраваны гэты зборнік.

* * *

Выданне дакументальных матэрыялаў¹⁴ па гісторыі паўстання на тэрыторыі Беларусі мае дастаткова даўнюю, але не вельмі пастаянную традыцыю. Публікацыя зборнікаў дакументаў праводзілася эпізадычна, не ствараючы адзіную паслядоўную лінію. Першыя мэтанакіраваныя публікацыі вялікай колькасці падобных крыніц былі ажыццёўлены яшчэ ў часы Расійскай імперыі. Храналагічна першым з'яўляецца зборнік распараджэнняў віленскага генерал-губернатара Мікалая Мураўёва за 1863–1864 гг., выдадзены ў 1866 г. (год смерці Мураўёва)¹⁵. У ім дакументы (цыркуляры, загады, інструкцыі і інш.) структураваны паводле прадметна-храналагічнага прынцыпу, а прадметныя катэгорыі пададзены ў алфавітным парадку. Падобны спосаб складання ўскладняе пошук у ім неабходных дакументаў. Тым больш, што прынцып вызначэння катэгорый застаецца незразумелым. Напрыклад, зборнік змяшчае раздзел «Рыбная лоўля», а раздзел «Амністыя» адсутнічае, яго ж ролю выконвае ў пэўнай ступені раздзел «Тыя, што добраахвотна з'яўляюцца з мяцяжа» (рус. — «Добровольно являющиеся из мятежа»). Да негатыўных момантаў варта таксама аднесці публікацыю большасці дакументаў у скарачаным выглядзе, а яшчэ часткі — толькі ў межах назвы дакумента і даты. Тым не менш гэта найбольш

¹³ Гл., напрыклад: Весялуха М. Яшчэ раз пра паўстанне // Літаратура і мастацтва. — № 36(4734). — 13 верасня 1863 г. — С. 12; Янушкевіч Я.Я. Вобразы-дакументы // Мастацтва. — 2013. — № 6. — С. 8–9.

¹⁴ У гэтым зборніку не праводзіцца агляд выдадзеных і нявыдадзеных мемуараў па гісторыі паўстання ў сувязі з тым, што гэта — асобны від крыніц, які мае сваю моцную спецыфіку, абуоўленую асаблівасцямі стварэння і зместу.

¹⁵ [Муравьев М.Н.]. Сборник распоряжений Михаила Николаевича Муравьева по усмирению польского мятежа в Северо-Западных губерниях 1863–1864 / сост. Н. Цылов. — Вильна: Типография А.К. Киркора, 1866. — 383 с.

поўны збор падобнага віду дакументаў па гісторыі паўстання ў Беларусі да цяперашняга часу.

50-гадовы юбілей паўстання даў імпульс да публікацыі чарговых збораў дакументаў. Расійскім гісторыкам і захавальнікам Віленскага публічнага музея старажытнасцяў Аляксандрам Мілавідавым у 1913–1915 гг. быў ажыццёўлены праект па публікацыі дакументаў пераважна з фондаў Віленскага генерал-губернатарства, Віленскай публічнай бібліятэкі і Мураўёўскага музея ў г. Вільні. У выніку ў шостаў кнізе выдання «Виленский временник» было апублікавана каля 650 дакументаў, створаных разнастайнымі расійскімі дзяржаўнымі органамі пры падаўленні паўстання (рапартаў, данясенні, паведамленні і інш.)¹⁶. Нягледзячы на аднабаковую падачу звестак пра паўстанне з пункту гледжання прадстаўнікоў расійскай адміністрацыі, выдадзены зборнік увёў у навуковы ўжытак значную колькасць факталагічнага матэрыялу для гістарычных даследаванняў і гэтай каштоўнасці не страціў да сённяшняга дня.

У міжваенны перыяд дакументальныя крыніцы па гісторыі паўстання ў Беларусі публікаваліся як у БССР, так і ў П Рэчы Паспалітай. У Мінску тэматыка паўстання плённа вывучалася супрацоўнікамі Інстытута беларускай культуры Янам Віткоўскім, Сяргеем Цытовічам і іншымі. У выніку, апрача некалькіх выдадзеных манаграфій і артыкулаў, у 1927 г. выйшаў зборнік дакументаў «1863 год на Міншчыне»¹⁷. У ім апублікаваны скапіраваныя Я. Віткоўскім у фондзе III Аддзялення імператарскай канцэлярыі 116 дакументаў, якія тычыліся непасрэдна Мінскай губерні. Гэта пераважна службовая перапіска расійскіх цывільных і ваенных чыноўнікаў за перыяд з 23 студзеня 1863 г. па 1 жніўня 1867 г. — данясенні, рапартаў, прашэнні, распараджэнні і г.д. У сувязі з тым, што фонд Мінскай следчай камісіі (НГАБ. – Ф. 1418) захаваўся фрагментарна, немалую каштоўнасць маюць тры спісы асоб, што знаходзіліся пад следствам у камісіі ў 1863 г. Яшчэ некалькі дакументаў змешчаны ў дадатку. У цэлым зборнік увёў у навуковы ўжытак вялікую колькасць крыніц, якія тычацца гісторыі паўстання ў Беларусі.

Немалы ўклад у публікацыю дакументальных крыніц па гісторыі паўстання ўнёс другі том зборніка «Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі», падрыхтаванага Інстытутам гісторыі Акадэміі навук БССР¹⁸. VII раздзел, які займае ў томе 90 старонак, мае назву «Беларусь у гады паўстання 1863 г.». У ім апублікаваны 93 дакументы, якія пераважна захоўваліся ў копіях у архіве Інстытута гісторыі АН БССР. У сувязі з тым, што зборнік разлічваўся не толькі на прафесіяналаў-навукоўцаў, але і на выкладчыкаў і навучэнцаў, археаграфічны бок публікацыі ў ім выражаны дастаткова слаба. Загалоўкі многіх дакументаў былі складзены некарэктна, месцазнаходжаннем дакументаў указваўся менавіта архіў Інстытута гісторыі, дзе

¹⁶ Виленский временник / основатель и редактор А.Н. Харузин. – Кн. 6: Архивные материалы Муравьевского музея, относящиеся к польскому восстанию в пределах Северо-Западного края. В 2 ч. / сост. А.И. Миловичев. – Ч. 1: Переписка по политическим делам гражданского управления с 1 января 1862 г. по май 1863 г. – Вильна: Губернская типография, 1913; Ч. 2: Переписка по военным действиям с 10 января 1863 г. по 7-е января 1864 г. – Вильна: Губернская типография, 1915.

¹⁷ Rok 1863 na Mińszczyźnie – 1863 год на Меншчыне / zebra. i opr. J. Witkowski, O. Janiewicz i Lp. Lech. – Mińsk: Nakładem Instytutu Kultury Białoruskiej, 1927. – 216 s.

¹⁸ Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі. Т. 2 (1772–1903 гг.) / пад рэд. Н.М. Нікольскага [і інш.]. – Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук БССР, 1940. – 939 с.

захоўваліся копіі, а не архівасховішча, адкуль гэтыя дакументы капіраваліся. Шматлікія дакументы апублікаваны толькі ва ўрыўках, вытрымках і да т.п., пры гэтым апушчаныя часткі ніякім чынам не растлумачаны. Урэшце, зборнік атрымаўся выразна палітызаваны. Напрыклад, пра папярэдняе пакаленне даследчыкаў і археографуў (Ігнатоўскага, Віткоўскага і інш.), некаторыя з якіх былі на той час рэпрэсіраваныя і нават расстраляныя, пісалася: *«Польскія агенты, беларускія нацыянал-фашысты, імкнулісяказаць, што нібы беларускі народ, у прыватнасці беларускае сялянства, паўстала сумесна з польскімі элементамі насельніцтва Беларусі супроць рускага ўрада і за паўстанці польскі ўрад. Такая пастаноўка пытання, як сведчаць публікуемыя тут новыя дакументы, з’яўляецца тэндэнцыйнай фальсіфікацыяй гістарычнай сапраўднасці. Дакументы VII раздзела павінны дапамагчы совецім гісторыкам разабрацца ў гэтым пытанні і намеціць правільны падыход для яго вырашэння»*¹⁹. Усё гэта, аднак, не пазбаўляе каштоўнасці зборніка, які ўвёў у навуковы ўжытак вялікую колькасць факталагічнага матэрыялу па гісторыі паўстання.

У міжваеннай Польшчы, дзе паўстанне на дзяржаўным узроўні з’яўлялася адной з найбольш шанаваных падзей нацыянальна-вызваленчай барацьбы, таксама адбылася публікацыя дакументальных крыніц па яго гісторыі. У гэты час пад рэдакцыяй Вацлава Студніцкага апублікаваны спіс асоб, якім за ўдзел у паўстанні быў вынесены смяротны прысуд на тэрыторыі Віленскай вайсковай акругі з пачатку паўстання да 1 кастрычніка 1864 г., з фондаў Часовага палявога аўдытарыята ў Вільні²⁰. Дакумент папярэджаны аб’ёмнай прадмовай, якая складаецца з заканадаўчых дакументаў, што тычыліся паўстання, і аўтарскіх тэкстаў пра некаторыя яго бакі. Моцна зніжае каштоўнасць гэтай крыніцы публікацыя яе не на мове арыгіналу (рускай), а ў перакладзе на польскую, што выклікае адсутнасць археографічнай апрацоўкі тэксту. Аднак, з іншага боку, дакумент забяспечаны аўтарскімі каментарыямі і біяграфічнымі даведкамі пра згаданых у дакуменце паўстанцаў, часам дастаткова аб’ёмнымі — да некалькіх старонак тэксту на 1 асобу.

У пасляваенны перыяд моцны ўздым цікавасці да паўстання назіраўся напярэдадні і падчас 100-гадовага юбілею гэтай падзеі, што ў сваю чаргу стымулявала зварот да крыніц, у першую чаргу архіўных, і з’яўленне пэўнай колькасці навуковых аглядаў і аналізаў разнастайных комплексаў дакументаў ці апублікаваных матэрыялаў²¹.

Менавіта ў адзначаны час быў ажыццёўлены найбольш маштабны міжнародны праект публікацыі дакументальных крыніц па гісторыі паўстання на тэрыторыях былой Рэчы Паспалітай, у т.л. і Беларусі. У 1957 г. Акадэмія навук СССР і Польская акадэмія навук падпісалі пагадненне аб навуковым супрацоўніцтве, у адпаведнасці з якім была створана польска-савецкая камісія для падрыхтоўкі і выдання зборнікаў дакументаў і матэрыялаў серыі «Паўстанне 1863 года: Дакументы і матэрыялы». З гэтай серыі 2 зборнікі змясцілі крыніцы непасрэдна па гісторыі паўстання ў Бела-

¹⁹ Тамсама. – С. IX. Захавана граматыка арыгіналу.

²⁰ Rok 1863: Wyroki śmierci / Red.: Waław Studnicki. – Wilno: Nakł. i druk Ludwika Chomińskiego, 1923. – 122 s. (Wileńskie źródła archiwalne).

²¹ Больш падрабязна пра гэта гл.: Фірыновіч А.Э. Паўстанне 1863–1864 гг.: вядомыя і невядомыя крыніцы... – С. 20–21.

русі — «Рэвалюцыйны ўздым у Літве і Беларусі ў 1861–1862 гг.»²², дзе апублікавана вялікая колькасць дакументаў па гісторыі так званага «маніфестацыйнага» і сялянскага рухаў, якія папярэднічалі ўзброенаму выступленню, і «Паўстанне ў Літве і Беларусі 1863–1864 гг.»²³. Сотні дакументаў, апублікаваных у зборніках, значна ўзбагацілі факталагічнае насычэнне даследаванняў больш позніх гісторыкаў. Пры гэтым каштоўнымі з’яўляюцца не толькі самі дакументы, але і аб’ёмныя каментарыі, якімі яны дапоўнены. Вялікай заслугай праекта з’яўляецца археаграфічная апрацоўка дакументаў у адпаведнасці са спецыяльна распрацаванай Генадзем Кісялёвым інструкцыяй («памяткай») ²⁴, якая ўзятая за аснову пры апрацоўцы дакументаў гэтага зборніка.

Пасля рэалізацыі такога маштабнага праекта і заканчэння юбілею цікавасць да публікацыі дакументальных крыніц па гісторыі паўстання ў Беларусі істотна знізілася. Гісторыкі 70–80-х гг. у большай ступені сканцэнтраваліся на прапрацоўцы ўжо вядомых (апублікаваных ці неапублікаваных) комплексаў крыніц і напісанні на іх базе сваіх навуковых прац. Адзінкавыя дакументальныя крыніцы, якія публікаваліся ў гэты час, не аказвалі істотнага ўплыву па пашырэнне ўведзенага ў навуковы ўжытак факталагічнага матэрыялу.

З набыццём незалежнасці Рэспублікі Беларусь паўстала пытанне пра перагляд у аічыннай гістарыяграфічнай традыцыі шмат якіх ідэйных устаноў, якія панавалі ў савецкі час, што ў сваю чаргу ізноў выклікала патрэбу звароту да вядомых і выяўлення новых гістарычных крыніц. У немалой ступені гэта тычылася і распрацоўкі праблематыкі паўстання, аднак навуковыя публікацыі дакументаў па яго гісторыі мелі эпизадны характар.

У 1999 г. выйшаў у свет падрыхтаваны Генадзем Кісялёвым зборнік, прысвечаны спадчыне Канстанціна Каліноўскага²⁵. Сярод іншага ў ім апублікаваны некаторыя матэрыялы следчых і судовых спраў (працоўкі допытаў Каліноўскага, яго запіскі на следстве і інш.), а таксама дакументы Літоўскага правінцыйнага камітэта (загады, маніфесты і да т.п.), якія тычацца і тэрыторыі Беларусі (некаторыя змешчаныя ў зборніку дакументы ўжо публікаваліся раней).

У 2001 г. Віктар Хурсік апублікаваў некалькі спісаў асоб, сасланых за падтрымку паўстання, з фондаў НГАБ²⁶. Аднак гэтую публікацыю, пазбаўленую археаграфічнага падыходу пры падрыхтоўцы і з эмацыянальнымі назвамі і прадмовай, варта аднесці хутчэй да публіцыстычных, чым да ўласна навуковых.

Адзіны падрыхтаваны непасрэдна архівістамі зборнік дакументаў па гісторыі паўстання быў выпушчаны Нацыянальным гістарычным архівам Беларусі ў

²² Революционный подъем в Литве и Белоруссии в 1861–1862 гг.: документы и материалы. – М.: Наука, 1964. – 707 с.

²³ Восстание в Литве и Белоруссии 1863–1864 гг.: Сб. документов / [АН СССР, Ин-т славяноведения и др. – М.; Вроцлав: Наука, 1965. – 587 с.

²⁴ Шумейко М.Ф. Из истории подготовки международных публикаций (Методические рекомендации по археографической обработке документов серии сборников «Восстание 1863 г.») // Беларускі археаграфічны штогоднік. – Вып. 11. – Мінск: БелНДДАС, 2010. – С. 273–291.

²⁵ Каліноўскі К. За нашу волюнасць: Творы, дакументы / Уклад., прадм., паслясл., пер. і камент. Г. Кісялёва. – Мн.: Міжнар. фонд “Бел. кнігазбор”, 1999. – 459 с., [2] л. іл. – (Беларускі кнігазбор. Серыя 2, Гісторыка-літаратурныя помнікі).

²⁶ Хурсік В.У. Трагедыя белай гвардыі: Бел. дваране ў паўстанні 1863–1864 гг.: Гіст. нарсы і спісы / Віктар Хурсік. – Мн.: Пейто, 2001. – 130, [1] с.

г. Гродна (далей — НГАБ у г. Гродна) у 2006 г.²⁷. У ім апублікаваны 100 дакументаў з фондаў архіва адзінай відавой прыналежнасці — гэта паказанні розных асоб, якія даваліся расійскім чыноўнікам і органам падчас правядзення следчых мерапрыемстваў. Аднак успрыняццю матэрыялаў зборніка ў пэўнай ступені перашкаджаюць некаторыя асаблівасці археаграфічнай апрацоўкі дакументаў. Пры іх публікацыі складальнікамі быў абраны так званы «дыпламатычны прыём» з наступнай аргументацыяй: *«Выбар гэтага прыёму перадачы тэксту дакументаў абумоўлены тым, што дакументы дзевятнаціцатага стагоддзя набылі ўжо старажытнасць, характэрную для больш ранніх эпох. Апрача таго перадача тэксту дыпламатычным прыёмам дазваляе захаванне першапачатковасць дакумента, за выключэннем абрысу літар, перадае дух эпохі, у якой яны ўзніклі, і таму гэты зборнік будзе ўяўляць цікакасць для лінгвістаў, у пэўнай ступені, палеографіі і інш.»*²⁸. Апрача таго, зборнік пазбаўлены каментарыяў да зместу дакументаў, што тым больш актуальна пры публікацыі такога суб’ектыўнага віду крыніц, як паказанні, лакалізацыі падзей у адпаведнасці з сучасным адміністрацыйна-тэрытарыяльным падзелам, біяграфічных звестак пра згаданых асоб. Не на карысць зборніка гаворыць таксама і някасны друк, пры якім у некаторых выпадках нават выпадаюць спецыяльныя сімвалы і словы застаюцца з прабеламі. Аднак, нягледзячы на спрэчнае абгрунтаванне археаграфічнага прыёму і ўсе астатнія хібы, зборнік з’яўляецца да гэтага часу адзінай спробай вырашэння праблемы масавага ўвядзення ў навуковы ўжытак тэкстаў дакументаў па гісторыі паўстання з беларускіх архіваў часоў незалежнасці Рэспублікі Беларусь.

Вялікую каштоўнасць для ўвядзення ў навуковы ўжытак матэрыялаў з аічных архіваўсховішчаў мае згаданая вышэй манаграфія Алены Фірыновіч, у якой у якасці дадатку змешчаны пералікі выяўленых спраў і дакументаў. У ёй змешчаны пералік 469 спраў з Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (далей — НГАБ) і 166 — з фондаў НГАБ у г. Гродна²⁹. Такім спосабам праблема выкарыстання тэкстаў дакументаў хця і не вырашаецца, аднак для даследчыкаў істотна аблягчаецца іх пошук.

* * *

Нельга сказаць, што крыніцы з Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі заставаліся па-за ўвагай беларускіх гісторыкаў. Наадварот, даследчыкі як раней, так і цяпер звяртаюцца да іх пры правядзенні сваіх навуковых даследаванняў. Акрамя А. Фірыновіч, дакументы з НГАБ выкарыстаны для напісання прац Зінаідай Антановіч, Вольгай Гарбачовай, Яўгенам Глазырыным, Алегам Карповічам, Аляксандрам Лашкевічам, Аленай Серак, Валянцінай Шаўкапляс, Валянцінай Яноўскай (Грыгор’евай) і іншымі сучаснымі аічнымі і замежнымі даследчыкамі. Аднак аналіз апублікаваных у Беларусі навуковых прац паказвае недастатковасць выкарыстання ў іх дакументаў з НГАБ, асабліва пры параўнанні з колькасцю наяўных у архіве. Дастаткова прывесці наступны прыклад. Матэрыялы з НГАБ былі выкарыстаны пры падрыхтоўцы згаданага вышэй зборніка дакументаў «Паўстанне ў Літве і Беларусі

²⁷ Повстанческое движение в Гродненской губернии 1863–1864 гг.: сб. документов / подг. Т.Ю. Афанасьева [и др.]; редкол. Д.В. Карев (отв. ред.) [и др.]. – Брест: Академия, 2006. – 397 с.

²⁸ Тамсама. – С. 19.

²⁹ Фірыновіч А.Э. Паўстанне 1863–1864 гг.: вядомыя і невядомыя крыніцы... – С. 109–285.

1863–1864 г.». Мінская, Магілёўская і Віцебская губерні прадстаўлены ў зборніку адпаведнымі раздзеламі з 56-ю дакументамі агулам, аднак дакументаў з Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва БССР (папярэднік НГАБ) апублікавана толькі 12 (4 у раздзеле па Мінскай губерні, 5 — па Магілёўскай і 3 — па Віцебскай). Раздзелы па гэтых губернях сфарміраваны пераважна з дакументаў Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва Літоўскай ССР (далей — ЦДГА ЛітССР) (у цяперашні час — Літоўскі дзяржаўны гістарычны архіў). Яшчэ невялікая колькасць дакументаў з Мінска была выкарыстана для складання каментарыяў, аднак без публікацыі іх тэксту. Для параўнання — дакументаў з НГАБ у г. Гродна (у той час — Цэнтральны дзяржаўны гістарычны архіў БССР (Гродна)) у зборніку апублікавана 37.

У якасці доказу недастатковасці ўжывання крыніц з НГАБ падчас 100-гадовага юбілею паўстання магчыма прывесці яшчэ адзін прыклад. У манаграфіі Анатоля Смірнова³⁰, якая да гэтага часу застаецца адным з найбольш грунтоўных комплексных даследаванняў па гісторыі паўстання 1863–1864 г. у Беларусі і Літве, матэрыялы з Цэнтральнага дзяржаўнага гістарычнага архіва БССР (у той час размяшчаўся ў г. Магілёве) і Дзяржаўнага архіва Мінскай вобласці (г. Мінск) увогуле не выкарыстаны, а апісанне дзейнасці паўстанцкіх атрадаў у Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай губернях базіруецца пераважна на крыніцах з ЦДГА ЛітССР (г. Вільня) і Цэнтральнага дзяржаўнага архіва Кастрычніцкай рэвалюцыі (г. Масква).

Усё гэта ўказвае на недастатковую прапрацоўку фондаў НГАБ на прадмет выяўлення крыніц па гісторыі паўстання 1863–1864 г., што застаецца актуальным (хаця ўжо ў меншай ступені) да цяперашняга часу.

На сённяшні дзень у фондах НГАБ выяўлена каля 3 тысяч спраў, якія ў той ці іншай ступені тычацца гісторыі паўстання альбо яго прамых наступстваў. Варта адразу адзначыць, што за рэдкім выключэннем дакументы з гэтых спраў былі створаны расійскімі дзяржаўнымі органамі, і таму ў першую чаргу ў іх адлюстравана палітыка расійскіх улад па падаўленні выступлення і правядзенні рэпрэсій у адносінах да яго ўдзельнікаў. Сярод такіх органаў варта вылучыць камісіі, якія займаліся правядзеннем следства па справах паўстанцаў. У НГАБ захоўваюцца асобныя фонды дзвюх следчых камісій Мінскай губерні — у гарадах Мінску (ф. 1418) і Слуцку (ф. 1524); адной — Віцебскай — у г. Віцебску (ф. 3046); і чатырох у Магілёўскай — у гарадах Магілёў (ф. 3257), Орша (ф. 3255), Чэрыкаў (ф. 3366) і Горкі (ф. 3286). Гэтыя фонды захаваліся фрагментарна. Самы вялікі з іх — Магілёўскай следчай камісіі — уключае толькі 65 спраў, а агульная колькасць спраў у іх — 118. Найбольш цікавай групай матэрыялаў у гэтых фондах з’яўляюцца спісы паўстанцаў альбо абвінавачаных ва ўдзеле ці падтрымцы паўстання, багатыя біяграфічнымі звесткамі. Асобна варта згадаць пра матэрыялы Мінскага паліцэйскага суда, якія захаваліся ў фондзе Мінскага павятовага суда (ф. 159). Крыху менш за 30 спраў (з № 6672 па № 6699) змяшчаюць каштоўныя дакументы па гісторыі «маніфестацыйнага» руху ў Мінскай губерні.

Наступную групу фондаў, цікавых для даследчыкаў паўстання, складаюць фонды ваенных начальнікаў — часовых ваенных губернатараў Мінскай (ф. 296) і Магілёўскай (ф. 3256) губерняў, павятовых начальнікаў Пінскага (ф. 1521), Слуцкага

³⁰ Смирнов А.Ф. Восстание 1863 года в Литве и Белоруссии. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1963. – 391 с.

(ф. 1525), Дрысенскага (ф. 2601), Веліжскага і Суражскага (ф. 2569) паветаў, ваенных начальнікаў другога (ф. 1528) і трэцяга (ф. 1527) станаў Мінскага павета. Як правіла, гэтыя фонды таксама з'яўляюцца нешматлікімі, колькасць спраў у іх не перавышае дваццаці. Выключэнне складаюць толькі фонды часовых ваенных губернатараў Мінскай (204 справы) і Магілёўскай (69 спраў) губерняў. Гэтыя фонды ўключаюць матэрыялы аб дзейнасці саміх ваенных начальнікаў: цыркуляры, распараджэнні, загады, рапарты і г.д. Тут жа змяшчаюцца ў вялікай колькасці справы аб абвінавачванні і прысуджэнні асоб да розных відаў пакарання за ўдзел і падтрымку паўстання.

Найбольшая колькасць спраў па гісторыі паўстання 1863–1864 гг. захоўваецца ў «вялікіх» фондах — губернскіх праўленняў (Мінскае — ф. 295, Віцебскае — ф. 1416, Магілёўскае — ф. 2003), упраўленняў дзяржаўных маёмасцяў (гл. ніжэй) і канцылярый губернатараў (мінскага — ф. 295, віцебскага — ф. 1430, магілёўскага — ф. 2001). Напрыклад, другі вопіс фонду канцылярыі магілёўскага цывільнага губернатара (каля 200 спраў) прысвечаны выключна паўстанню, пераважна — канфіскацыі маёмасці яго ўдзельнікаў. Матэрыялы з «вялікіх» фондаў дазваляюць прасачыць царскую палітыку ў Беларусі падчас паўстання ў адносінах да розных груп насельніцтва (аднадворцаў, шляхты, сялянства, старавераў і г.д.): накладанне грашовых спаганняў і кантрыбуцый, фарміраванне вайсковых адзінак і цывільнай варты, перавод з прывілеяванага ў падатковыя саслоўі і інш.

Абавязковым пры прапрацоўцы гэтых фондаў з'яўляецца зварот увагі не толькі на матэрыялы за 1861–1866 гг., калі адбываліся мірныя і ўзброеныя выступленні і актыўныя рэпрэсіі супраць іх удзельнікаў, але і на справы канца 60–80-я гг. XIX ст., калі ў выніку некалькіх амністыяў шмат якія катэгорыі сасланных атрымалі пэўныя палёгі пакарання.

Самай значнай групай спраў у «вялікіх» фондах з'яўляюцца дакументы аб маёмасці ўдзельнікаў паўстання і асоб, якія абвінавачваліся ў прыналежнасці да яго, — накладанне секвестру і забароны, правядзенне канфіскацый, продаж канфіскаваных маёнткаў, спагнанне грашовых штрафаў і да т.п. Гэта з'яўляецца натуральным вынікам таго факта, што канфіскацыі і рознага кшталту грашовыя спагнанні былі адным з галоўных сродкаў пасляпаўстанцкіх рэпрэсій.

Варта звярнуць увагу на фонд Віцебскага губернскага праўлення, у якім матэрыялы па паўстанні захоўваюцца пераважна ў трэцім, чацвёртым і шостым вопісах. Асабліваю цікавасць выклікае шосты вопіс, у які ўключана значная частка матэрыялаў, што выходзяць па-за межы трох губерняў (Мінскай, Магілёўскай і Віцебскай). На працягу 1863–1864 гг. вялася перапіска паміж рознымі губернскімі праўленнямі (упраўленнямі) наконт секвестру і канфіскацыі маёмасці. Менавіта такім чынам у гэты фонд трапіла немалая колькасць спісаў, вышукных артыкулаў, копіі канфірмацый і да іншых дакументаў, дзе згадваюцца тысячы асоб, што паходзілі з Ковенскай, Віленскай, Гродзенскай і Вальнскай губерняў.

Справы пра секвестр і канфіскацыі маёнткаў у вялікай колькасці захоўваюцца ў фондах Мінскага (ф. 27, каля 50 спраў) і Віцебскага (ф. 2514, больш за 150 спраў) упраўленняў дзяржаўных маёмасцяў. У фондзе Магілёўскага ўпраўлення (ф. 2189) не выяўлена падобных матэрыялаў, і ўвогуле, за 60-я гг. у ім захоўваецца ўсяго некалькі спраў, што гаворыць пра фрагментарную захаванасць дакументаў гэтага ўпраўлення. У сувязі з тым, што вядзеннем спраў маёмасці паўстанцаў займаліся

менавіта ўпраўленні дзяржаўных маёмасцяў, матэрыялы пра паўстанне рэдка сустракаюцца ў фондах губернскіх казённых палат.

Пры правядзенні даследаванняў неабходна таксама выкарыстанне матэрыялаў з фондаў павятовых паліцэйскіх упраўленняў — Віцебскага (ф. 2500), Полацкага (ф. 2633), Лепельскага (ф. 2532), Суражскага (ф. 2586), Горацкага (ф. 2005), Аршанскага (ф. 2009), — у кожным з якіх налічваецца ад некалькіх да некалькіх дзясяткаў спраў, якія тычацца гісторыі паўстання. Як правіла, гэта справы аб увядзенні ваеннага становішча ў губерні і павеце, арганізацыі ваенна-павятовага ўпраўлення, пошуках удзельнікаў паўстання, секвестры і канфіскацыі іх маёмасці, зборы звестак пра арыштаваных для следчых камісій і да т.п.

Адносіны царскіх улад да каталіцкага духавенства падчас і пасля паўстання найлепш адлюстраваны ў фондзе Магілёўскай рымска-каталіцкай кансісторыі (ф. 1781). У прыватнасці, тут прасочваецца правядзенне рэпрэсіўных мерапрыемстваў супраць ксяндзоў, якія прымалі ўдзел у паўстанні, спачувалі яму альбо трапілі пад суд па падозронасці. Варта таксама заўважыць, што дакументы з гэтага фонду не дазваляюць скласці поўную карціну адносін каталіцкага духавенства да паўстання і з’яўляюцца фрагментарнымі³¹. Апрача таго, да цяперашняга часу фонд застаецца слаба прапрацаваным.

Для даследчыка паўстання на тэрыторыі Магілёўскай губерні карысным будзе зварот да фонду магілёўскага турэмнага замка (ф. 2150), дзе ўтрымлівалася вялікая колькасць удзельнікаў паўстання на працягу 1863–1865 гг. Матэрыялы фонду паказваюць складаныя ўмовы ўтрымання паўстанцаў пад вартай, змяшчаюць іх спісы, дакументы аб іх перамяшчэнні, спробах уцёкаў са знявольнення і да т.п.

У НГАБ захоўваюцца таксама некалькі невялікіх фондаў, справы ў якіх тычацца выключна паўстання альбо яго наступстваў. Такімі з’яўляюцца фонды прыстава 3-га стану Горацкага павета (ф. 3288, 4 справы), паліцэйскага наглядчыка г. Копысі Магілёўскай губерні (ф. 3253, 3 справы), паліцэйскага наглядчыка 2-га стану Мінскага павета (ф. 1509, 9 спраў). З прычыны малой колькасці ўключаных у іх матэрыялаў гэтыя фонды дазваляюць скласці толькі павярхоўную ці фрагментарную карціну паўстання на заддзеных у назвах тэрыторыях.

Спіс фондаў, дзе захоўваюцца матэрыялы па паўстанні 1863–1864 гг., не абмяжоўваецца вышэй згаданымі. Адзінкавыя справы, якія не складаюць суцэльнага комплексу, трапляюцца ў некалькіх дзясятках фондаў — Ігуменскага павятовага суда (ф. 160), ігуменскага павятовага страпчага (ф. 162), Мінскага дваранскага дэпутатскага сходу (ф. 319), мінскага губернскага маршалка (ф. 320), Бабруйскага (ф. 609) і Барысаўскага (ф. 702) павятовых паліцэйскіх упраўленняў, Магілёўскай злучанай палаты крымінальнага і цывільнага суда (ф. 2111) і інш.

Неабходна таксама адзначыць пэўную тэрміналагічную асаблівасць назваў спраў. Шматлікія асобы, якія ў іх фігуруюць як «паўстанцы», на самой справе

³¹ Выказваем падзяку кандыдату гістарычных навук дацэнту кафедры крыніцазнаўства гістарычнага факультэта Белдзяржуніверсітэта Зінаідзе Васільеўне Антановіч за дапамогу ў выяўленні матэрыялаў па паўстанні 1863–1864 гг. з фондаў каталіцкіх кансісторый.

ўдзельнікамі паўстання не з’яўляліся, а, як гэта вынікае з саміх спраў, толькі абвінавачваліся ці падазраваліся ў прыналежнасці да яго³².

Такім чынам, у НГАБ захоўваецца вялікі масіў матэрыялаў па гісторыі паўстання 1863–1864 гг. у Беларусі. Наяўныя дакументы дазваляюць асветліць шматлікія аспекты гэтай важнай для айчынай гістарыяграфіі праблемы. Яны абавязкова павінны быць выкарыстаны для напісання комплекснай працы манаграфічнага характару па гісторыі паўстання. Без іх ужывання вырашэнне гэтай праблемы застаецца няпоўным.

* * *

Пры складанні зборніка ні ў якім разе не ставілася задача скарыстаць усе дакументы Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі па гісторыі паўстання 1863–1864 гг. і падаць іх да ведама навуковай грамадскасці. Зрэшты, гэта і немагчыма ў межах невялікага аднатомнага зборніка. Яго мэта — увесці ў навуковы ўжытак ужо выяўленыя ў фондах архіва найбольш цікавыя паводле інфармацыйнага патэнцыялу крыніцы, якія асвятляюць самыя разнастайныя аспекты такой складанай, неадназначнай, у пэўнай ступені трагічнай гістарычнай з’явы, якой з’яўляецца паўстанне.

Адабраныя для ўключэння ў зборнік дакументы ахопліваюць храналагічныя межы больш шырокай за 1863–1864 гг. — з 1861 г., калі на землях былой Рэчы Паспалітай пачаўся перыяд так званага «маніфестацыйнага» руху, да 1870-х гг. (найбольш позні дакумент — 1876 г. (№ 223)), калі адбываўся працэс амністыі ўдзельнікаў паўстання. Тэматычна яны дазваляюць прасачыць высяяванне паўстання ў 1861–1862 гг., баявыя дзеянні на тэрыторыі Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губерняў, мерапрыемствы расійскіх улад па задушэнні паўстання, правядзенні рэпрэсій у адносінах да яго ўдзельнікаў і змяненні ў цэлым палітычнай сітуацыі на землях Беларусі з мэтай недапушчэння падобных выступленняў у будучыні. Падазненныя ў зборніку дакументы паказваюць сітуацыю на тых ці іншых тэрыторыях напярэдадні паўстання, стаўленне да яго розных канфесійных і сацыяльных груп насельніцтва, правядзенне працэсу амністыі ўдзельнікаў паўстання, а таксама шматлікія іншыя бакі гэтага складанага гістарычнага перыяду.

Геаграфічна дакументы ахопліваюць (за рэдкімі выключэннямі) абшар Віцебскай, Магілёўскай і Мінскай губерняў. Гэта з’яўляецца вынікам таго факта, што ў фондах НГАБ захоўваюцца матэрыялы, якія ствараліся менавіта на гэтых землях. Гісторыя паўстання ў іншых «беларускіх» губернях (Гродзенскай і Віленскай) у іх адлюстравана слаба, што не дазваляе правесці адбор дакументаў і па гэтых тэрыторыях.

Дакументы, змешчаныя ў зборніку, публікуюцца ўпершыню. Некаторыя з іх ужо ўжываліся беларускімі і замежнымі гісторыкамі ў навуковых працах, аднак большасць яшчэ невядома гісторыкам. Дакументы на рускай мове друкуюцца без перакладу, дакументы на польскай — з перакладам на беларускую мову. Каментарыі і

³² Больш падрабязна агляд крыніц па гісторыі паўстання 1863–1864 гг. з фондаў НГАБ гл.: Матвейчык Дз.Ч. Паўстанне 1863–1864 гг.: крыніцы з Нацыянальнага гістарычнага архіва Беларусі (агульны агляд) // Архівы і справаводства. – 2013. – № 1. – С. 66–77.

патэкставыя заўвагі створаны на беларускай мове. Лакалізацыя населеных пунктаў праведзена на падставе тагачасных і сучасных даведнікаў³³.

Дакументы размешчаны паводле геаграфічна-храналагічнага прынцыпу і згрупаваны ў пяць раздзелаў, тры з іх падзелены на падраздзелы, вылучаныя асобна па кожным павеце. Нумарацыя дакументаў бесперапынная.

Першы раздзел — «Пярэдадзень паўстання» — змяшчае 11 дакументаў, якія адлюстроўваюць развіццё на тэрыторыі трох губерняў «маніфестацыйнага» руху і дзейнасць расійскіх улад па яго спыненні, правядзенні першых рэпрэсій у адносінах да апазіцыйна настроенага насельніцтва. Сярод дакументаў афіцыйнага справаводства — лісты, данясенні, рапорты вышэйшых і ніжэйшых чыноўнікаў цывільнай адміністрацыі пра спевы «забароненых гімнаў» у касцёлах, пакараннях удзельнікаў недазволенага ўладамі грамадскіх мерапрыемстваў і інш. Тут жа змешчана адрыва «польскай моладзі» «Да ліцвінак і русінак» — адзіны ў зборніку дакумент літаратурна-публіцыстычнага жанру, уключаны з прычыны сваёй рэдкасці.

Другі раздзел — «Віленскае генерал-губернатарства» — прадстаўлены 9-ю дакументамі пераважна адміністрацыйна-распарадкага характару, якія не ствараліся спецыяльна для трох згаданых вышэй губерняў, а дзейнічалі на іх тэрыторыях як на частцы ўсяго генерал-губернатарства.

³³ Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Брэсцкая вобласць: Нармат. давед. / І.А. Гапоненка, І.А. Капышоў і інш.; пад рэд. В.П. Лемцогавай. — Мінск: Тэхналогія, 2010. — 319 с.; Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Віцебская вобласць: Нармат. давед. / І.А. Гапоненка, І.А. Капышоў і інш.; пад рэд. В.П. Лемцогавай. — Мінск: Тэхналогія, 2009. — 669 с.; Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Гомельская вобласць: Нармат. давед. / І.А. Гапоненка, І.А. Капышоў і інш.; пад рэд. В.П. Лемцогавай. — Мінск: Тэхналогія, 2006. — 382 с.; Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Гродзенская вобласць: Нармат. давед. / І.А. Гапоненка, І.А. Капышоў і інш.; пад рэд. В.П. Лемцогавай. — Мінск: Тэхналогія, 2004. — 471 с.; Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Магілёўская вобласць: Нармат. давед. / І.А. Гапоненка, І.А. Капышоў і інш.; пад рэд. В.П. Лемцогавай. — Мінск: Тэхналогія, 2007. — 407 с.; Назвы населеных пунктаў Рэспублікі Беларусь: Мінская вобласць: Нармат. давед. / І.А. Гапоненка, І.А. Капышоў і інш.; пад рэд. В.П. Лемцогавай. — Мінск: Тэхналогія, 2003. — 605 с.; Рапановіч Я.Н. Слоўнік назваў населеных пунктаў Брэсцкай вобласці / рэд. П.П. Шуба. — Мн.: Навука і тэхналогія, 1980. — 176 с.; Яго ж. Слоўнік назваў населеных пунктаў Віцебскай вобласці / рэд. П.П. Шуба. — Мн.: Навука і тэхналогія, 1977. — 504 с.; Яго ж. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гомельскай вобласці / рэд. П.П. Шуба. — Мн.: Навука і тэхналогія, 1986. — 240 с.; Яго ж. Слоўнік назваў населеных пунктаў Гродзенскай вобласці / рэд. П.П. Шуба. — Мн.: Навука і тэхналогія, 1982. — 319 с.; Яго ж. Слоўнік назваў населеных пунктаў Магілёўскай вобласці / рэд. П.П. Шуба. — Мн.: Навука і тэхналогія, 1983. — 240 с.; Яго ж. Слоўнік назваў населеных пунктаў Мінскай вобласці / рэд. П.П. Шуба. — Мн.: Навука і тэхналогія, 1981. — 360 с.; Списки населенных мест Гродненской губернии по состоянию на 1-е января 1870 г. — Б.м., б.д. [1873?]; Список волостей, обществ и селений Минской губернии на 1-е января 1870 г. — Б.м., б.г. [1873?]. — 128 с.; Список населенных мест Витебской губернии / сост. А.П. Сапунов. — Витебск: Губернская типография, 1906. — 514 с.; Список населенных мест Могилевской губернии / под ред. Г. Пожарова. — Могилев: Губернская типография, 1910. — 250 с.; Список населенных мест Минской губернии / сост. В.С. Ярмолович. — Минск: Губернская типография, 1909. — 227 с.; Список населенных мест Минской губернии в алфавитном порядке селений по каждой волости. — Минск: Губернская типография, 1912; Указатель населенным местностям Гродненской губернии, с относящимися к ним необходимыми сведениями. — Гродно: Губернская типография, 1905. — 180 с.

Трэці («Віцебская губерня»), чацвёрты («Магілёўская губерня») і пяты («Мінская губерня») раздзелы пачынаюцца з пэўнай колькасці дакументаў, якія тычацца ўсёй тэрыторыі кожнай з губерняў цалкам, пасля чаго наступныя дакументы структураваны паводле прыналежнасці апісаных у іх падзей да тых ці іншых паведаў. У падраздзелах па паведах змешчана ад аднаго («Полацкі павет», «Чавускі павет») да 14-ці («Барысаўскі павет») дакументаў, аднак звычайна іх колькасць вагаецца ў межах 4–7. З агульнай колькасці дакументаў афіцыйнага справаводства выбіваюцца толькі 2 прыватныя лісты (дак. №№ 187 і 194). Малая колькасць такога віду крыніц з’яўляецца вынікам таго, што, як правіла, у НГАБ не трапілі прыватныя архівы ўдзельнікаў паўстання ці тых, хто яго падаўляў, і, з іншага боку, найбольш цікавыя дакументы, як правіла, далучаліся да следчых і судовых спраў, якія перасылаліся на канчатковы разгляд у Часовы палявы аўдытарыят у г. Вільню, дзе і заставаліся. У цяперашні час вялікая колькасць дакументаў па гісторыі паўстання ў Беларусі захоўваецца ў Літоўскім дзяржаўным гістарычным архіве.

Напрыканцы зборніка змешчаны асабовы і геаграфічны паказальнікі, спіс крыніц і літаратуры, якія былі выкарыстаны для складання зборніка і каментарыяў да яго. Іншыя крыніцавыя і бібліяграфічныя пазіцыі, у т.л. згаданыя ў прадмове, у гэты спіс не ўносіліся.

У якасці базы для археаграфічнай апрацоўкі дакументаў выкарыстана памятка³⁴, якая была распрацавана пад кіраўніцтвам Генадзя Кісялёва для публікацыі дакументаў у серыі «Паўстанне 1863 года: Дакументы і матэрыялы», аднак з некаторымі неістотнымі змяненнямі. На наш погляд, гэтая памятка, як спецыяльна распрацаваная для дакументаў, што маюць падобную відавую прыналежнасць і адлюстроўваюць тую ж падзею, найлепш пасуе для падрыхтоўкі гэтага зборніка. Унесеныя змяненні тычацца наступных аспектаў:

– адным з дадаткаў да памяткі ўводзіўся спіс скарачэнняў, якія ўносіліся ў тэкст дакументаў (напрыклад, в.б. – ваше благородіе), у гэтым зборніку падобныя скарачэнні не выкарыстоўваюцца, як і якія-небудзь іншыя скарачэнні арыгінальнага тэксту; усе скарачэнні, якія сустракаюцца ў дакументах, раскрываюцца ў квадратных дужках, за выключэннем агульнапрынятых і ў цяперашні час: д. – деревня, г. – 1) город, 2) год; с. – село, м. – местечко; т.е. – то есть;

– у памятцы не рэкамендавалася ўжываць тэрмін «рукапіс» у легендзе пасля тэксту, у зборніку гэты тэрмін актыўна ўжываецца для вызначэння тэхнікі стварэння дакумента; пры гэтым таксама значна скарачаны пералік варыянтаў для абазначэння аўтэнтычнасці ці капійнасці дакумента;

– у памятцы не рэкамендавалася ў якасці каментарыяў да дакументаў падаваць біяграфічныя звесткі пра асоб, згаданых у дакументах, а рэкамендавалася выносіць у паказальнік імёнаў, аднак падобны спосаб не ўдалося вытрымаць нават самім складальнікам; у зборніку з біяграфічных звесткі пра асоб у вялікай колькасці пададзены ў каментарыях са спасылкай пераважна на дакументы НГАБ, чым таксама рэалізуюцца мэты зборніка па ўвядзенні дакументаў НГАБ у навуковы ўжытак;

– у памятцы рэкамендавалася апускаць графлёную форму дакументаў (напрыклад, пратаколы допытаў), у зборніку яна захавана (гл., напрыклад, дак. № 53);

³⁴ Тэкст гэтай памяткі і дадаткаў да яе гл.: Шумейко М.Ф. Из истории подготовки международных публикаций... – С. 278–291.

– у памятцы рэкамендавалася недакладнасці тэксту, якія не мелі сэнсавага значэння (арфаграфічныя памылкі, апіскі і да т.п.), выпраўляць без агаворак; у зборніку гэтае правіла пакінута толькі для чарнавікоў, у арыгіналах і белавых копіях усе памылкі пазначаюцца ў пастаронкавых заўвагах;

– у памятцы рэкамендавалася колькасныя лічбы, абазначаныя словамі, перадаваць арабскімі лічбамі; у зборніку яны перадаюцца ў адпаведнасці з арыгіналам, за выключэннем камбінаванага напісання (напрыклад, «во 1^а» перадаецца як «во-первых»).

Асноўны тэкст усіх документаў публікуецца ў поўным аб’ёме. Выключэнні ёсць толькі ў двух документах (№№ 80 і 87), часткі тэкстаў якіх альбо занадта вялікія паводле іх аб’ёму для публікацыі ў падобным зборніку, альбо не тычацца паўстання. Таблічная структура некаторых документаў захавана. Выдзеленыя курсівам у друкаваных і падкрэсленыя ў рукапісных документах словы і фразы захаваны ў такім жа выглядзе і ў зборніку.

Да кожнага документа складзены загаловак, у які ўключаны дата і месца (калі вядомы) яго стварэння, назва яго віду, аўтар, адрасат (калі ён быў) і кароткі змест. У выпадку наяўнасці арыгінальнага загаловка ён захоўваўся і публікаваўся пасля рэдакцыйнага загаловка і перад асноўным тэкстам документа (напрыклад, дак. №№ 43, 101 і інш.). Таксама ў тэксце пакінуты аўтарскія звароты да адрасату (дак. №№ 2, 196 і інш.).

Створаная да кожнага документа легенда змешчана пасля документа. Яна ўключае пошукавыя дадзеныя (абрэвіятуру архіва, нумары фондаў, вопісаў, спраў і аркушаў), спосаб стварэння тэксту (рукапіс альбо друк; калі рукапісны документ напісаны на друкаваным бланку, гэта таксама пазначаецца). Калі пасля тэхнікі стварэння адсутнічаюць пазначэнні, гэта азначае, што документ арыгінальны; у іншых выпадках ужываюцца тэрміны «чарнавік» і «копія».

Пераважная большасць подпісаў пад документамі расшыфравана. У выпадку немагчымасці ідэнтыфікацыі асобы, гэта пазначаецца адпаведнай заўвагай.

Прозвішчы, якія ў рускамоўных документах перададзены з польскай мовы праз “рж” (напрыклад: «Вержбицкий», «Пржиборовский», «Старженский» і да т.п.), перакладзены на беларускую мову праз “р” (напрыклад: «Вярбіцкі», «Прыбароўскі», «Сторэнскі» і да т.п.)

У пастаронкавых заўвагах да документаў адзначаны асаблівасці яго тэксту ў арыгінале; усе ж заўвагі да зместу, звесткі пра згаданыя ў ім падзеі, асобы, мясцовасці і інш. вынесены ў паслядакументныя каментарыі. У біяграфічныя даведкі ўключаліся ў першую чаргу звесткі пра дачыненне асобы да паўстання і далейшы лёс; звесткі дапаўстанцкага перыяду падаваліся ў кароткім выглядзе. Пры лакалізацыі згаданых у документах населеных пунктаў указвалася іх прыналежнасць да тагачаснага і сучаснага адміністрацыйна-тэрытарыяльнага падзелу. Назвы населеных пунктаў у каментарыі падаюцца ў сучаснай іх форме, змешчанай у згаданых вышэй даведніках. У выпадках, калі мясцовасці і асобы ідэнтыфікаваць ці лакалізаваць не ўдалося, гэта пазначаецца ў асобным каментарыі. Назвы населеных пунктаў (за выключэннем павятовых і губернскіх гарадоў, чые назвы і лакалізацыя добра вядомыя) пададзены ў падрадкавых заўвагах у беларускім варыянце іх напісання. Менавіта беларускі варыянт вынесены ў геаграфічны паказальнік з лакалізацыяй пунктаў на час паўстання і паводле сучаснага адміністрацыйна-

тэрытарыяльнага падзелу. У асабовым паказальніку імёны і прозвішчы таксама паддзены ў беларускім варыянце напісання.

У асабовым і геаграфічным паказальніках спасылкі даюцца на нумар старонкі.

Напрыканцы выказваем словы падзякі дырэктару Дэпартамента па архівах і справаходству Міністэрства юстыцыі Рэспублікі Беларусь Уладзіміру Адамушку, дырэктару НГАБ Дзмітрыю Яцэвічу і намесніку дырэктара НГАБ Дзянісу Лісейчыкаву за арганізацыйную дапамогу, супрацоўнікам аддзела публікацыі дакументаў НГАБ Юрыю Снапкоўскаму, Вадзіму Урублеўскаму і Міхаілу Крывіцкаму за дапамогу пры археаграфічнай апрацоўцы дакументаў, а таксама ўсім супрацоўнікам НГАБ за спагаду і падтрымку ў выданні зборніка.

лістапад 2013 г.